

„Közvetve összefüggő tartományok”

MÁRTONFFY MARCELL: *BIBLIKUS HAGYOMÁNY ÉS TÖRTÉNELMI TAPASZTALAT PILINSZKY ESSZÉIBEN*

A Pilinszky-életmű kanonizációjának egyik főmotívuma – legalábbis a 70-es évektől kezdve – a megváltatlanság léttapasztalatának költői világképet meghatározó kifejeződése volt, s ez mindenekelőtt a két világháború közötti magyar költői hagyományhoz szorosan kötődő korai kötetét értékelte fel. A keresztény dogmatikához való negatív viszony talán érthető kanonizációs szempont egy olyan történelmi periódusban, melynek uralkodó ideológiája kimondottan egyház- és vallásellenes. Az viszont már elgondolkodtató, hogy a rendszerváltozást követően, amikor az irodalomtudományra nehezedő ideológiai nyomás végleg megszűnni látszott, ez a motívum a Pilinszky-korpusz kanonikus pozíciójának és az életművön belüli műfaji hierarchiának a kijelölésekor is töretlenül továbbélt. Ennek köszönhetően értékelődtek le a többségében a katolikus *Új Ember* című hetilapban közölt, teológiai tételekhez szorosabban kötődő, – Pilinszky egyik monográfiusa szerint – „néha iskolásnak ható hétköznapi példázatok”-at tartalmazó esszék, rövid publicisztikai írások [Tolcsvai Nagy Gábor: *Pilinszky János*, Kalligram, 2002, 182.].

Minden bizonnyal ezzel is összefügg, hogy Pilinszky értekező prózája költészetének rendkívül termékeny recepciójához képest viszonylag csekélyebb értelmezői figyelmet váltott ki. Az elmúlt évtizedben azonban két fontos könyv is megjelent a témában. Hankovszky Tamás Pilinszky „evangéliumi esztétikáját” tárgyaló, 2011-ben kiadott könyve [*Pilinszky János evangéliumi esztétikája: teremtő képzelet és metafizika*, Kairosz, 2011] után 2019-ban jelent meg Mártonffy Marcell *Biblikus hagyomány és történelmi tapasztalat Pilinszky esszéiben* című kötete. Hankovszky könyvének kimondott célkitűzése, hogy az „evangéliumi esztétika” fogalmának meghatározása és a koncepció vallásos metafizikájának bemutatásán keresztül Pilinszky művészetfilozófiáját esszéiben és publicisztikai írásaiban elszórtan megjelenő gondolatmenetekből rekonstruálja, továbbá „Pilinszkyt mint keresztény gondolkodót”, az evangéliumi esztétikát pedig mint „vallásos és keresztény esztétikát” értelmezze [uo., 13.]. Bár Mártonffy könyve több ponton is érintkezik Hankovszky interpretációjával [természetesen ide tartozik az „evangéliumi esztétika” értelmezése is], tárgy- és látóköre könyvének címében jelölt kettős nézőpont metszeteiben a teljes értekező prózai életműre és annak hatástörténetére is kiterjed.

Mártonffy könyvének *Előszava* pontosan meghatározza az értelmezés irányát és alaptézisét: „Az itt következő fejtegetések kimondottan teológiai indítatásból, egyszerre rendszerező igénnyel és – a bibliai hit kérdéseivel kapcsolódó irodalmi szövegek sugallatának megfelelően – a fogalmi rend folyamatos átrendeződésének eshetőségével számot vetve közelítenek Pilinszky publicisztikai írásaihoz. Központi téziséük szerint Pilinszky, költőként és gondolkodóként, kiemelkedő képviselője és katalizátora annak a vallási eszmélődésnek, amely nem tér ki a modernitás kihívása

elől.” [9–10.] A modernitás kihívása a vallásos gondolkodás számára Mártonffy interpretációjában a Pilinszky-esszék tematikus fókuszához igazodva nem annyira az utóbbi két évszázad komplex átalakulási folyamatait, valamint a szakralitás és profanitás erőviszonyainak átrendeződése által kiváltott és jórészt még ma is megválaszolatlan kérdések sokaságát jelenti, hanem – és mindenekelőtt – az „Auschwitz botrányára” való emlékezés megkerülhetetlen feladatát. Mártonffy kérdéssírai azonban nem kizárólag teológiaiak, mint ahogy azt a könyv bevezetőjének idézett mondata jelzi, legalább annyira hangsúlyos értelmezéseinek esztétikai, irodalmi, poétikai [mindent egybevetve: teopoétikai] vonatkozása is, mely viszont nem kizárólag a Pilinszky-esszék teológiai implikációinak megértését tűzi ki célul, hanem azoknak a szövegekben megvalósuló nyílt vagy rejtett dialógusoknak a bemutatását is, mely Kertész Imre, Borbély Szilárd és Esterházy Péter hasonló tematikájú műveiben érhető tetten.

A könyv első fejezetének nyitó mondata konkretizálja az *Előszó*ban megfogalmazott alaptézist: „Pilinszky János esszéi és publicisztikai írásai a magyar irodalmi késő modernség szöveggörnyezetében határozott választ adtak arra a kimondva-kimondatlanul felvetődő kérdésre, hogy megújítható-e a vallásos beszéd és ezen belül a keresztény spirituális próza hagyománya, amely számára megkerülhetlenné vált a szembenézés a 20. század meghatározó történéseivel, a zsidó nép ellen elkövetett genocídiummal.” [13.] Pilinszky esszéi ugyanis arra szolgálnak példával, hogy a „vallásos beszéd” és – ahogy kicsivel később Mártonffy fogalmaz – „a vallásos egzisztencia önértelmezésének” megújulási lehetősége egyfelől az ártatlanul szenvedők teodíceai kérdésének teológiai tradíciója, másfelől – ennek mintegy konkrét megvalósulása-ként – a holokauszt történelmi tapasztalata felől képzelhető el. Már ebben a nyitó fejezetben kirajzolódik Pilinszky szemléletmódjának néhány, Mártonffy interpretációja szerint alapvető karaktervonása: a saját életidő és a csak hittel hozzáférhető valóság [máshol tények és a valóság] oppozíciójára alapozott metafizikai létszemlélet, valamint a holokauszt történelmi tapasztalatát is kifejezetten az újszövetségi szöveghagyomány, konkrétan a passió felől motivált megértésigény. Utóbbira legjobb példa Pilinszky *Ars poetica helyett* című esszéjében tett kijelentésének interpretációja: „Mindaz, ami itt történt, botrány, amennyiben *megettörténhetett*, és kivétel nélkül szent, amennyiben *megettörtént*.” [Pilinszky János: *Ars poetica helyett = Pilinszky János összes versei*, Osiris, Bp., 2006, 89–92, 89.] Mártonffy ezt a sokat idézett mondatot a 1 Kor 1,23–24 [„Ő a zsidóknak ugyan botrány, a pogányoknak meg balgaság, a meghívottaknak azonban, akár zsidók, akár görögök: Krisztus Isten ereje és Isten bölcsessége.”] transzformáció-jaként értelmezi, mely egyben az első fejezet címében [*Botrány és elképzelt katarzis*] jelzett fogalompár viszonyára vonatkozó konklúzióként is felfogható: „Amikor [...] Pilinszky a botrány páli fogalmához folyamodva – talán akaratlanul – megfordítja a botrányos krisztusi passió és a botránkozó »zsidók« szembeállítását, félreérthetlenné teszi, hogy a botrányos és szakrális jelentőségű szenvedés alanyai a táborok áldozatai, míg az ártatlan szenvedésben önmagát kinyilatkoztató szentség felismerésének imperatívusza a magukat kereszténynek valló emlékezőket kötelezi.” [32.] Miközben Mártonffy számba veszi Pilinszky holokausztélményének kortársi interpretációit, Esterházy, Takács Zsuzsa és Kertész Imre értelmezéseit, nem mulasztja el felidézni Borbély Szilárd kritikáját sem, aki szerint Pilinszky tényszerűen sohasem beszélt a holokausztról, az antiszemitizmusról, a diktatúráról, hanem csak olyan paradoxonokat használt, mint

az „evangéliumi esztétika”, „KZ-láger univerzuma”, „metafizikai botrány” és ehhez hasonlók. Mártonffy bár nem vonja kétségbe Borbély kritikájának jogosultságát, vele szemben éppen a korban példátlan szellemi erőfeszítés jelentőségét hangsúlyozza, mely kiindulópontja lehet egy „Auschwitz utáni” keresztény reflexiónak, s továbbvezethet a Pilinszkyénél radikálisabb válaszkísérletek felé.

Mártonffy Marcell szövegalkotási módszerének egyik jellemzője, hogy fejezet-címként általában azokat a kulcsszavakat emeli ki, melyeket adott tanulmányában mint központi fogalmakat részletesen kifejt. Az első fejezetben ilyen volt a *botrány* és a *katarzis* fogalomkettőse, míg a második fejezet címe három fogalmat állít az értelmezés középpontjába: *Szemlélődés, történelem, szolidaritás*. A címként kiemelt fogalomhármásból a „szemlélődés” ez esetben az esszéiben megvalósuló szerzői alapmagatartás, mely „a létezés ismeretlen, idegen és ellentmondásokkal terhes szféraiba hatoló megértésmód”-ként [42.] értett irodalom vagy általában művészet és hit megértése közötti közvetítés lehetőségeit kutatja. Mindez az értekezés fókuszát művészet és vallás kapcsolatának interpretációjára helyezi, olyan – Pilinszkytól kölcsönzött kifejezéssel – „közvetve összefüggő tartományok” kölcsönviszonyának leírását hajtja végre, mely nem a tematika felszíni tényszerűségében ragadható meg, hanem a művészetek létszerűségének és a bibliai idő összekapcsolódásának felismerése révén, más szóval Pilinszky – szintén többször hivatkozott – megállapítása [„Et incarnatus est – a mondat igazság szerint minden valódi műalkotás zárómondata lehetne.” Pilinszky János: *Egy lírikus naplójából* = Uő., *Tanulmányok, esszék, cikkek*, 2, Századvég, Bp., 1993, 166–171, 170.] nyomán a művészet inkarnatorikus lényege szerint. Mártonffy ugyanakkor hangsúlyozza azt is, hogy művészet és hit viszonya nem szimmetrikus, s ez teszi lehetővé, illetve szükségessé, hogy a hit számára a művészi teremtés és az általa közvetített történelmi tapasztalat átsajátítható legyen. Az evangéliumi szeretettan jegyében befogadásra váró „történelmi tapasztalat” pedig Pilinszky lírája és értekező prózája tükrében nem más, mint a „20. század passiótörténete”-ként tételezett *szegénység* és az ennek hatására kialakítandó *szolidaritás*. Mártonffy ezen a ponton rávilágít a Pilinszky-recepciónak éppen a katolikus gondolkodás területén érzékelhető hiányaira is. Művészet és vallás kontextusában válik különösen érdekessé a Pilinszky-életmű misztikához való viszonya is: „Bármilyen álláspontra helyezkedjék is a költői életmű kritikája a líra és a misztikus istenélmeny kapcsolatát illetően – állapítja meg Mártonffy –, az újságcikkek nyelvhasználata elsőrendűen [és a csend határán időző költő ars poeticájának vallomásszerű nyomatékosítása mellett is] a misztikának a bibliai világérzékelésből eredeztetett, nem elnémuló, hanem a szót felszabadító, nem a valóság súlyát levetkező, hanem személyi és tárgyi irányultságú, »kommunikatív« módon ellenőrzött változatát tartja szem előtt és valósítja meg.” [54.] Ez az esszéiben fogalmiasítva is kifejezett művészi valóságviszony lesz Mártonffy szerint az alapja Pilinszky „evangéliumi etikájának” is.

A következő fejezet a művészet inkarnatorikus lényegére vonatkozó problematikát tárgyalja az isteni Szó és a hit szavainak relációjában elgondolt nyelv, valamint a művészi önazonosság megteremtésének összefüggésében. Mártonffy fontos megállapítása, hogy Pilinszky „nem irodalmi” megnyilvánulásai esetében is nagyfokú retorikai kidolgozottság igényét figyelhetjük meg. „Ekként olyan beszélő szerepét formálja meg, aki önazonosságára nem legsikerültebb műveinek »hangjában« talál

rá, hanem különböző műfajú megszólalásainak intenzitását növelve a lehetőségeit kereső nyelv azonos irányultságával jelöli ki műveinek helyét egy tágabb beszéddösszefüggésben.” [66–67.] A költői és értekezői vagy meditatív nyelvhasználatnak ez az egymásra vonatkoztatása számos egyéb felismerésre is vezet, túl a versek és az esszék kanonikus rendjének újragondolásán, a nyelv általi lírai és prózai önértelmezés, valamint önteremtés új aspektusait is láthatóvá teszi, mely a Pilinszky-recepció alapszövegeit és -fogalmait is új megvilágításba helyezi. Művészet és vallás, irodalom és hit viszonyát újabb és újabb filozófiai vagy teológiai nézőpontból vizsgálva a könyv harmadik fejezetében az inkarnáció kérdése kerül az értelmezés középpontjába. A János-evangélium prológusában a testté lett logosz nyelv- és művészetelméleti konzekvenciái és az ártatlanul szenvedők iránti „mozdulatlan elkötelezettség” Pilinszky-féle apóriája között Mártonffy a páli *kenózis* és a *compassio* felekezetektől független teológiai fogalmai révén teremt összefüggést, mely ezáltal a 20. századi ember létproblémáit és Auschwitz tapasztalatát meglátni, következményeit saját élethelyzetére alkalmazni képes hívő egzisztencia számára mindenekelőtt az emlékezés munkáját írja elő.

A Pilinszky-recepcióban elfogadóan vagy tagadóan többször tárgyalt „katolikus irodalom”-hoz való odatartozás kérdését sem kerüli meg Mártonffy Marcell. Pilinszky jól ismert elhatárolódása ellenére mindenképpen releváns az a kérdésfeltevés, mely a második világháború előtti magyar katolikus teológiai gondolkodás irodalmi és történelmi vonatkozású, a maga korában nagyhatású hittani alapozású koncepciói felől értékeli Pilinszky keresztény gondolkodói hagyományhoz fűződő viszonyát, és mindezek tükrében kitérített módon a vallásos nyelvhasználat Auschwitz utáni válaszkereséseit. Prohászka Ottokárnak a századvég–századelő kultúrharcaiban született, a katolicizmust a modernség „dekadens” eszmeiségével szemben „diadalmas világnézet”-ként feltüntetett szemléletmódja, Schütz Antal történelemteológiai szintézise, valamint Sík Sándornak a *Vigilia* első évfolyamában közölt, a katolikus irodalom fogalmának meghatározására tett kísérletének tükrében Mártonffy meggyőzően érvel amellett, hogy Pilinszky vonatkozó megnyilatkozásaiban a „»költő és katolikus« embléma a viszonyítás kérdésességében az irodalom [...] egyházi értelmezéstradíciójának megszakadását jelöli: az üdvtörténeti magyarázatok elnémulásának tényét és ettől kezdve a kinyilatkoztatás csupán apokrif szóra bírhatóságának eshetőségét.” [103.] Bár a fejezet címében is jelzett „apokrif magánbeszéd” itt nem elsősorban Pilinszky legismertebb versére utal, de éppen a holokauszt történelmi tapasztata által megsemmisült nyelv és az áldozatokra való emlékezés imperatívuszának krisztológiai értelmezése nyit újabb lehetséges utakat a költő verseinek megértéhez is, mint ahogy újabb lehetőség kínálkozik Mártonffy számára – Radnóti Sándor nevezetes tanulmányával polemizálva – a „misztikus költő” kategóriájának újraértelmezésére is. „Ha nem arról beszél, ami »megtörtént«, akkor közvetlenségről sem lehet szó – Auschwitz nem hozzáadódik a misztika fogalomkészletéhez, hanem átírja Isten történetét s ezzel együtt a hitbeszéd szemantikáját.” [122.]

A fejezet végén olvasható konklúzió „az időben visszafelé ható cselekvés lehetetlenségéről” [127.] már át is vezet a következő, a „jövátéhetetlen jövátételé”-nek Pilinszky-féle paradoxonát értelmező fejezethez: „Az Auschwitzra adott misztikus válasz elégtelensége [...] korántsem jelenti a keresztény hagyomány tehetetlenségét

a történelemmel szemben. Ellenkezőleg, e hagyomány olyan újragondolását teszi szükségessé, amely nem garantálhatja ugyan semmilyen végső értelem megszületését, de minden bizonnyal egyik közvetítője lehet az erőszak ellen ható közös cselekvésmódok kidolgozásának.” [127.] Kérdés azonban, hogy a könyv címében is jelzett és Pilinszky paradoxonában implicite egymással szembekerülő két, a vallásos egzisztencia humán kondícióit alapvetően meghatározó tényező, a megváltás egyetemes hite és ennek a hitnek az alapjait megkérdőjelező szenvedés ellentéte a meditáció szellemi irányultságán túl hogyan fordítható át termékeny [költői] cselekvésmóddá. Számomra úgy tűnik, ebben a fejezetben – legalábbis a „jövátételmentlen jövátételének” paradoxonára vonatkozóan – Mártonffy kevésbé lát lehetőséget a keresztény hagyomány produktív újragondolására. Bár értékelése szerint Pilinszky paradoxona olyan értelmezési irányt is megnyit, mely párhuzamba állítható az Auschwitz utáni zsidó filozófia egyes irányjaival [mindenekelőtt a Martin Buberével] és a rossz kérdésére adott cselekvő szeretet keresztény teológiai válaszával, mégis a „hit ellehetetlenülésének a lehetőségét” [130.] is magába építő *Apokrif* felől olvasva a „teremtő jóakaratra” való ráhagyatkozás gyermeki bizalma inkább a múltba zárja be Pilinszky nevezetes paradoxonát.

Hogy kiszabadítható-e ebből a múltba-zártságból Pilinszky teopoétikai gondolkodása, az nagyban múlik hatástörténetének produktivitásán. Már „*A jövátételmentlen jövátétele*” című fejezet a Borbély Szilárdnak és Esterházy Péternek szentelt passzusaival átvezet a kötet két záró tanulmányához, melyek azt is megmutatják, hogy a keresztény gondolkodásnak a holokausz tapasztalatával való, Pilinszky által kezdeményezett szembesítése milyen irányba és hogyan radikalizálható. Pilinszky teopoétikájának a dialógus és a vita jegyében kibontakozó recepciója Borbély Szilárd költészetében és esszéiben nem egy organikusan továbbgondolt teoretikus konstrukció kiépülése felé mutat. A világban lévő rossz teodíceai kérdésére adható válaszaik tematikus párhuzamai ellenére is sokkal inkább a két költő gondolatvilága közötti lényegi különbségek válnak láthatóvá, amikor Borbély személyes élettörténetének tragikus háttere előtt a gyilkosság tapasztalatával szembesíti Pilinszky megváltáshitét. Esterházy, bár életműve és Pilinszkyhez való viszonyulása is eltér Borbélyétól, több művében és megnyilatkozásában is idézi a költőt. Mártonffy amikor kettejük hatástörténeti kapcsolódásait vizsgálja, az író 2014-ben megjelent, utolsó regényét, az *Egyszerű történet vessző száz oldal – Márk változatot* veszi alapul, mely jegyzetanyagának és kritikai recepciójának tanúsága szerint is a keresztény hagyomány történelmi tapasztalatok révén megújuló, az isteni jelenlétre és mindenhatóságra, valamint a rossz mibenlétére vonatkozó kérdéseit is reflektálja. „A bibliai kulcsfogalmak nem a szilárd valóságreferencia megfellebbezhetetlenségével, hanem sokkal inkább a hagyomány párbeszédre hívó kérdéseiként járnak át Esterházy nyelvi univerzumát: egyik főirányuk szerint a rossz elháríthatatlan és racionálisan nem uralható megmutatkozásának értelmére kérdeznék rá: az író utolsó műveibe a bizalom lehetséges cáfolataként íródik be és így válik bennük meghatározóvá a rossz vagy gonosz materiális jelenléte.” [173.] Ezen a „nyelvi univerzumon” keresztül jut el a Pilinszky-hatástörténet egyik lehetséges aktuális végpontjához.

A könyv fejezeteinek többsége önálló tanulmányként korábban folyóiratokban vagy tanulmánykötetekben már megjelent, kötetbe gyűjtve és némileg átdolgoz-

va azonban – s ezt sugallja a kötet szerkezeti felépítése is – monografikus igény-nyel vizsgálja a biblikus hagyomány és a történelmi tapasztalat egymást metsző szempontjaiból Pilinszky esszéit. Talán ebből is fakad, hogy bizonyos témák újra és újra felmerülnek, az ismételt előfordulásuk azonban minden esetben új értelmezői kontextusban történik, és a vizsgált probléma új aspektusát világítják meg. Meg kell jegyezni továbbá, hogy Mártonffy értekező nyelve rendkívül pontosan és szabatosan használt teológiai, filozófiai és irodalomelméleti fogalomkészletet mozgat, gyakran többszörösen összetett, több soron át indázó mondatai miatt azonban tanulmányai nem könnyű olvasmányok. Rá is igaz, amit Pilinszky esszéi kapcsán megfogalmaz: „a teljes odaadást követelő figyelemben jelöli meg azt a diszpozíciót” [105.], amelyet elképzelt ideális olvasójától az értekező elvár. Egyedül az Esterházy-regényről írt dolgozat jelent kivételt ez alól, de csak annyiban, hogy nyelvezete sokkal könnyebben befogadható, gondolati mélységénél fogva viszont a mai magyar esszé egyik figyelemre méltó darabjának is tekinthetjük az írást.

Mindent egybevetve elmondható, hogy Mártonffytól sem áll távol a Pilinszky-esszék kanonizációjára vonatkozó igény: „Csak fenntartásokkal hagyható tehát jóvá az életmű irodalomtudományi recepciójának toposza, mely szerint az újságcikkek és esszék jelentősége elmarad az alkotó lírai teljesítménye mögött.” [34.] Ezt a rekanonizációs fordulatot azonban – mint fentebb is látható volt – nem olyan módon teszi meg, hogy nagy és koherens gondolkodói struktúrát igyekszik rekonstruálni a költő jellemzően rövid publicisztikai írásai vagy nagyobb szellemi invenciót tükröző esszéi alapján. Pontosán érzékelteti a Pilinszky-esszékben megfogalmazott gondolatok újszerűségét és a vallásos gondolkodáson belül vitathatatlanul kezdeményező és inspiratív jellegét, ugyanakkor látja ennek korlátait is: „Hogyan viszonyul a hit kérdéseiben töprengő Pilinszky a keresztény [s közelebbről a katolikus] teológia rendszeréhez?” – teszi fel a kérdést Mártonffy könyvének első fejezetében. A válasza: „Aligha szükséges hangsúlyozni, hogy ő maga kikristályosodott szemléletmódja ellenére sem emel traktátusok érvelő és megvitatható okfejtéseinek koherens és sokfelől támogatott alázatán nyugvó hittudományi építményt, sokkal inkább nagy keresztény szimbólumok konvencionális [...] magyarázataihoz kapcsolódik, ezek alkalmazási lehetőségeit aktualizálja saját poétikai és történelmet érintő gondolatmeneteibe.” [27.] Ezzel együtt a vizsgált korpuszra irányuló értelmezői figyelem koncentráltasága és az egyes interpretációk szellemi háttérét adó széles körű filozófiai és teológiai műveltség révén Mártonffy rendkívül árnyalt és többdimenziós képben festi meg Pilinszky gondolkodói portréját. Ennek az arcképnek egyik dimenziója a teológiai és irodalmi hagyományhoz való viszony, a másik a második világháború utáni európai szellemi kondíciók összefüggésrendszere, míg a harmadik – s ebben lesz kitüntetett szerepe Kertész Imre Pilinszky-interpretációjának és a Pilinszky-hatástörténet kontextusában tárgyalt Borbély Szilárd- és Esterházy-írásoknak – a költő teopoétikai elgondolásainak jövőt formáló perspektívája. [*Gondolat*]

SZÉNÁSI ZOLTÁN